

Крајем пролећа 1944. борци Зајечарског партизанског одреда, сада Девете српске бригаде, добро опремљени и наоружани, враћају се на свој терен. С њима је и Нишки партизански одред, који убрзо прераста у Четрнаесту српску бригаду. У Тимок стиже и Седма српска бригада. Ове три војне јединице чине Двадесет трећу српску дивизију НОВЈ, трећу по реду у Србији.

Почињу жестоке борбе са корпусима четника ДМ који настоје по сваку цену да задрже терен Тимочке крајине под својом контролом. Четници већ сасвим отворено сарађују са бугарским и немачким окупационим трупима. Недићеви жандарми (СДС) и Љотићевци (Збор) мобилисали су све што се у то време могло послати у овај крај.

Немачко-совјетски фронт примицао се источним границама Југославије. Главнина снага НОВЈ померала се ка Србији. Предстојао је одлучан окршај ослободилачких снага са јединицама окупатора и свих квислинга и у Тимочној крајини.

Двадесет четири борбе за двадесет пет дана

У време почетка продора снага НОВЈ у источну Србију непријатељске снаге биле су знатно надмоћније¹⁾.

1. Подаци о непријатељским снагама у Тимоку крајем пролећа 1944. дати су према књизи Светислава Миладиновића „14. српска бригада“ (ВИЗ, Београд, 1982).

Немачки полицијски добровољачки пук са штабом и 1. батаљоном био је у Нишу, 3. батаљон у Бору, 4. батаљон у Зајечару, у Кладову и Неготину је 123. „Ландесшицен“ батаљон. Делови 2 пука „Бранденбург“ покривали су терен Бор — Доњи Милановац — Мајданпек. Овим немачким снагама ваља додати и око 1000 припадника организације ТОТ у Бору, чувара рудничких постројења (Немци из Бесарабије), затим састав „Рударског батаљона“ наоружаних стручњака, као и „хонведовце“ који су чували логор мађарских Јевреја. Немачки и бугарски авиони налазили су се на аеродрому Ниш. Бројне су биле и јединице 1. бугарског оккупационог корпуса. Од четири дивизије и пет „етапних“ пукова (преко 30.000 војника) у овом делу источне Србије били су штаб 22. дивизије и 63. пук у Нишу, 62. пук у Књажевцу и 103. етапни пук на обезбеђењу пруге Ниш — Зајечар — Прахово. Бугари су чинили и посаде противавионске артиљерије у Борском руднику. Белогардејци из Руског заштитног корпуса држали су један пук у Бору и Поречу. Око 2500 — 3000 жандарма из СДС били су по окружним командама Ниш и Зајечар. На овом терену дејствовао је и 5. добровољачки пук Љотићеваца (СДК). Четнички корпуси ДМ на ширем подручју источне Србије имали су 8 — 10.000 људи.

Почетком маја 1944. у реону села Вујаново, где је био и Главни штаб за Србију, енглески авиони бацили су већу пошиљку оружја, муниције и војне опреме. То је био нов извор снабдевања и за Девету бригаду. Чете су имале по 6 пушкомитраљеза са доста муниције, штабови аутоматско оружје, а сваки борац „маузерку“. Бригада је добила и 2 минобацача, са по 50 мина. Сви су били обучени у нове једнообразне униформе, поцепана стара, често вашљива одела отишла су у „расход“. Добили су „енглеске“ цокуле, прошло је време полубосих маршева. Један број нових бораца пристиглих из Тимока и Крајине, попунили су њене редове. Штабови батаљона имали су претежно сличан састав као и приликом формирања бригаде 11. марта 1944. На места изгинулих другова дошли су борци из чета. Четама су руководили командири и комесари, искусни борци из партизанских ратовања у Тимоку и Крајини као што су били Ђуро Красуља, Јован Петровић, Драгомир Матејић, Милорад Миленковић, Момчило Јововић, Милан Игњатовић, Мирко Јоветић, Данило Милошевић, Живојин Милић, Никола Опалић, Симо Станић, Жика Живановић, Данило Миленковић, Драгомир Лазић и други. Њима су помагали водници и политички делегати у четним водовима, а 70 пушкомитраљеза носили су прекаљени јунаци који су чешће и решавали поједине битке.

За прелазак у Тимок, Крајину и сокобањску котлину био је спреман и Нишки партизански одред, који је потекао од малог Нишавског одреда. Овај одред је бројао око 230 људи. Његов штаб су чинили командант Јован Митић, заменик команданта Радомир Јовичић, политички комесар Војислав Дрљачић, помоћник комесара Светозар Прибић и начелник штаба Светислав Татарца.

Четници као да нису очекивали продор јединица НОВЈ у источну Србију. Више су се бавили својим унутрашњим неприликама. Из Врховне команде ДМ, почетком маја, стиже радиограм свим командантима четничких корпуса у овом крају Србије, у коме поред осталог стоје и следеће оцене које илуструју морал у четничким јединицама: „У нашим старешинама и борцима појављују се страховити знаци недисциплине и самовоље. Један командант без одобрења Врховне команде напушта са свим снагама просторију где је био груписан . . . и под slabим изговором одлази на другу страну . . . Неки команданти и њихови потчињени приређују раскалашије гозбе какве се ни у мирно доба нису приређивале. Пијанчење, опијање и коцкање честа су појава код многих старешина. Поједини команданти батинају народ где год стигну, одређују самовољно контрибуције, убијају без суда и пресуде . . .”.

Усред распојасаног живота у Тимоку и Крајини четнике је као гром из ведрa неба ошинуо наилазак јединица НОВЈ.

Главни штаб НОВЈ за Србију донео је одлуку да Девета бригада крене према Тимоку. Приликом покрета у селу Кулини 17. маја 1944, у четири батаљона бригаде и Нишком партизанском одреду било је сада око 600 бораца. Била је то већ озбиљна војничка снага. Први покушај преласка преко Мораве и Нишаве код села Тешитде није успео, јер су наишли на јаче непријатељске снаге. Бригада и одред су зато сутрадан 19. маја прешли ре-^КУ. друм и пругу покрај самог Ниша, код села Дудулајце. Али приликом даљег покрета несмотрено су набасали право на логор немачке противавионске одбране Ниша. Изнеиађење је било обострано. Немци су том приликом заробили команданта бригаде Василија Ђуровића²).

Нови командант бригаде Јован Кецман провео је у току ноћи бригаду кроз село Нишку Каменицу, Матејевац и Попшицу, без губитка. Кецман је од ступања у Бољевачки партизански одред 1941. године готово стално био на одговорним војним дужностима и истицао се присебношћу и упорношћу у спровођењу свих задатака. Био је врло храбар и омиљен друг међу борцима.

Задатак бригаде био је да брзим маршевима и маневрима одвојено нападне четничке корпусе, један по један (Млавски, Кра-

2. Иван Глигоријевић („Девета српска ударна бригада”, Београд, 1970), овако описује заробљавање команданта Девете бригаде Василија Ђуровића Жарког:

„... Тек у свитање, 20. маја, када је колона избила на гребен јужно од села Церја, утврђено је да нема десетак другова, међу њима и команданта 9. бригаде Василија Ђуровића Жарког. У току дана већина несталих су стигли у Церје, где је пронађен и коњ команданта бригаде . . . али команданта није било. Бригада је пре мрака сишла у село Каменицу и наишла на борца Тому Миловановића Брицу. Он је штабу бригаде саопштио да су га Немци заробили заједно са Василијем Ђуровићем, али је успео да побегне, а о даљој судбини команданта бригаде ништа није знао. Сумња штаба 9. бригаде у податке Томе Миловановића отпала је када је од партијске организације Ниша сутрадан стигло обавештење да се Василије Ђуровић налази у нишком концентрационом логору”.

Василија Ђуровића стрелили су Немци у Нишу.

јински, Тимочки, Великоморавски, Делиградски и Књажевачки). Очекивао се долазак и Седме српске бригаде, из Црне Траве.

Први сукоб почео је са Књажевачким корпусом. 22. маја код села Галибабинца. Четници су после кратког отпора напустили борбу.

Сутрадан, 23. маја, Девета бригада и Нишки одред наишли су на део овог четничког корпуса, на положајима око Белог Потока. Уз минобацачку припрему, после жестоке трочасовне борбе принудили су четнике на повлачење. Делегат четничке Врховне команде пуковник Радојевић осетио је опасност коју би за њих значио продор Девете бригаде, те је наредио да делови Књажевачког корпуса код села Скробнице образују нови положај који ће са југа подржати Сврљишка четничка бригада. Али Девета бригада и Нишки одред су још у покрету 24. маја разбили и ову четничку концентрацију³).

Први батаљон бригаде стигао је сутрадан, 25. маја у зору, у непосредну близину штаба Књажевачког корпуса, извршио напад, разбио му пратећу чету од 200 људи (20 мртвих), а офицере штаба натерао у бекство. Остали батаљони бригаде и Нишког одреда потисли су после трочасовне борбе четничке јединице са положаја на оближњем Говедаришту.

У извештају делегата четничке Врховне команде (од 26. маја) Дражи Михаиловићу, поводом ове борбе стоји: „Партизани су напали штаб Књажевачког корпуса на доручку, одбацили га иако је имао 200 наоружаних бораца, па се командант повукао, остављајући Тимочку и Сврљишку бригаду да их комунисти разбацају једну за другом . . .”. У извештају се затим напомиње да су партизани продрли до села Зубетинца „тукући једну по једну бригаду Књажевачког четничког корпуса од преко 2000 добро наоружаних бораца. Командант Књажевачког корпуса сам се жали да је Тимочка четничка бригада одступила без борбе и изгубила 60 четника . . .”.

Брз продор Девете бригаде створио је забуну у редовима непријатеља. Зато су у помоћ нападнутима упућени Тимочки и Делиградски четнички корпус.

Дан касније, 26. маја, Девета бригада и Нишки одред сукобили су се код села Милушинца и Читлука, на висовима Крстатцу и Слемену, са Делиградским четничким корпусом који је имао око 1200 људи. Четници су у току жестоке борбе, која је трајала читав дан, збачени са Крстаца. Сутрадан, 27. маја, пристигли су и делови Тимочког корпуса (Друга бољевачка бригада), прикупљени Књажевачки корпус, као и комбиновани одред од 200 жандарма из Зајечара и Књажевца. Овако удружен, непријатељ је **УЈУ**тру напао Девету бригаду, која је скупа са Нишким одредом чврсто држала Крстатац и Слеме. Битка је опет трајала цео дан.

3. Команда СДС из Београда обавештава 25. маја 1944. да је у овој борби учествовало и 50 жандарма Сврљишког одреда СДС: „... . Оделење (СДС) је разбијено и принуђено на повлачење . . . стражари су имали више рањених и мртвих, али се тачан број не зна јер се све групе још нису вратиле на зборно место . . .”.

Тек пред вече ослабио је четнички притисак и то на одсеку Друге бољевачке бригаде која је нагнана у бекство. Она је повукла у одступању и остале четничке јединице.

Овом приликом разбијен је штаб Делиградског корпуса, а Књажевачки четнички корпус успео је да задржи своје бригаде тек око села Зубетинца и Милушинца. Четници су у борби изгубили око 50 мртвих и близу 90 заробљених. То је био озбиљан удар нанет већим четничким снагама⁴).

Четници су за првих седам дана борбе доживели тешке поразе, дезорганизацију, имали преко 100 мртвих, троструко више рањених и заробљених, а неколико стотина се разбегло. Девета бригада је за то време изгубила 4 борца. Међу њима и команданта Трећег батаљона Ђорђа Вујића. Вујић се истицао у многим борбама великом храброшћу и сналажљивошћу; погинуо је од непријатељске бомбе, пошто је сам разоружао групу од 50 четника; тада је пао и Милан Мартић, заменик команданта Првог батаљона. Рањеника је било повише.

Време од 28. маја до 1. јуна Девета бригада и Нишки одред провели су у маршу преко Милушинца и Лабукова до села Липовца.

Расположење у бригади било је ванредно, борбени морал на висини. Народ је партизане срдечно прихватао. Борци су ноћи проводили на положајима, спавајући са оружјем у рукама, јер су четничке снаге биле знатне и стално су мобилисане нове⁵).

Делегат Драже Михаиловића, узнемирен успесима НОВЈ у овом делу земље, радиограмом тражи 31. маја 1944. од своје Врховне команде: „Хитно наредите Миховилу, Попеску и Илијеву⁶) да упуте све своје слободне снаге противу комунистичких група које су се појавиле у источној Србији у области Сокобање, Ниша, Књажевца, . . . да би се комунисти тукли што пре".

У четничким редовима осећао се неред. Рушило им се све што су месецима припремали. Мобилисани сељаци свакога дана су бежали кућама. Официри и жаңдарми стрељали су бегунце, покушавајући да уведу дисциплину⁷). Опумоћени четничке Врховне команде предузимао је ванредне мере да би некако сузбио овај налет Девете бригаде. Врховна четничка команда наредила

4. У извештају мајора СДС Живојина Казаковића (од 27. маја 1944) који је у овим борбама командовао одредом СДС, стоји: „Јачина комуниста је 1000—1200 људи . . . Наоружани су са око 30 аутоматских оружја и 2 бацача . . . муниције имају много . . . Циљ њиховог доласка је формирање тимочке партизанске дивизије . . .". У исто време, 28. маја, командант Зајечарске четничке бригаде Леонида Петровић јавља: . . . да су комунисти остали надмоћни . . . морал људства наших бригада је испод нуле . . .".

5. Видети прилог бр. 40.

6. „Миховил", „Попеску" и „Илијев" су у шифрама четничке В. К. Љуба Јовановић, Велимир Пилетић и Сениша Оцокољић — четнички команданти.

7. Наредбом од 11. јуна 1944. четнички командант Љуба Јовановић саопштава: „Стрељао сам 75 војника ради тога што су се предали партизанима. Исте су партизани разоружали и пустили . . . да шире дефетизам".

је да се из свих корпуса образује „Осма група јуришних корпуса“, под командом Велимира Пилетића, са пет „јуришних“ бригада — Поречком, Кључком, Брзопаланачком, Звишком и Голубачком — свега 800 људи, са посебном улогом у борби против Девете бригаде и Нишког одреда. Командант Књажевачког корпуса апеловао је 29. маја на своју Врховну команду да брже прикупи све четничке снаге у источној Србији, јер ће „иначе сви тешко проћи“. Своје поразе правдао је „јаким дејством партизанске минобацачке и митраљеске ватре“.

Четнички команданти тражили су погодан моменат да великим снагама опколе и униште свог покретљивог и снажног противника. Дража Михаиловић је преко команданта Србије генерала Трифуновића наредио да се све расположиве снаге Делиградског корпуса и Нишке групе корпуса (3 корпуса) концентришу и униште Девету бригаду. Посебно је груписано из Тимочког и Крајинског корпуса 1200 (по 600) и из Млавског 1000 четника. Бугари су их подржавали из Књажевца и од Алексинца⁸).

На Девету бригаду и Нишки одред кренуло је сада укупно око 6000 четника — десетоструко надмоћније снаге.

Почело је постепено опкољавање партизана у реону села Врела. Али у току само једне ноћи лако покретне јединице НОВЈ промениле су правац наступања и преко планине Озрена и села Суботинца и Мозгова избиле неочекивано до Коњске Пољане, на планини Буковику у правцу Алексинца. У том покрету бригада и одред, на путу из Преконога, наступајући са батаљонима паралелно у неколико праваца, у жестокој борби пробили су на ширем простору села Давидовац, Радмиловац и Лабуково положаје Књажевачког четничког корпуса. Погинуло је око 20 четника, 43 су рањена, а заробљено је 56.

У току 6. и 7. јуна бригада и одред су чврсто запосели доминантне висове на планини Буковику. Очекивали су напад. Нова борба са четницима почела је већ сутрадан 8. јуна.

У рано јутро партизани су на одсеку Рожња прво разбили делове Тимочког и Делиградског четничког корпуса, који су наступали од Бељевине. У току дана потучене су четничке јединице које су упорно покушавале продор од Црног Кала. Предвече је потпуно поражена и Прва бољевачка бригада четника. Зада-

8. У наређењу команданта Књажевачког четничког корпуса од 2. јуна 1944. стоји: „Бугари нападају партизана у алексиначком срезу. Војди рачуна да се не сукобљавамо са њима (Бугарима) . . .“.

У обавештајном извештају из корпуса Љубе Јовановића о сарадњи са Бугарима, од 3. јуна 1944, стоји:

„Бугарски официри и војници у Србији показују јаку вољу за споразум са равнгорским покретом на основици узајамног неузнемиравања. Недавно (крајем маја 1944), нападнут је један воз на територији Тимочког корпуса, товари бугарског оружја и муниције узети су. Љуба Јовановић наредио је сутрадан да се одузета опрема и муниција врате Бугарима. Добио је одмах од бугарског команданта пуковника Захаријева писмо у коме му овај захваљује на пријатељском поступку . . . Љуба Јовановић предлага да се хватање везе са Бугарима концентрише. Предлаже оснивање једног одбора састављеног од војних и цивилних лица . . .“.

јући тако ударце једној по једној четничкој групацији, 8. јуна увече Девета бригада и Нишки одред изишли су као победници из ове прве велике битке на планини Буковику. Непријатељ је само тога дана имао око 100 мртвих, 170 рањених и близу 150 заробљених. Заплењено је, поред осталог, и 10 пушкомитраљеза.

Девета бригада и Нишки одред су у вишечасовној борби имали око 15 мртвих и 20 рањених. Међу погинулима је био и командант Другог батаљона Радомир Јовановић, ливац из Борског рудника, борац из првих дана Бољевачког партизанског одреда, један од најхрабријих бораца у бригади. Погинуо је и Ратко Јовановић, командир Прве чете Првог батаљона Нишког партизанског одреда.

Борци су после победа на Буковику поново сишли у партизанска села Мозгово и Црни Кал, где их је народ свесрдно примио. Ускоро је (12. јуна) Девета бригада добила и „своју“ савезничку мисију (она пристигла код Враћа, остала је у Јабланици), коју су сачињавали капетан Дајамонд и један подофицир радиста. Доцније је у мисију дошао и један мајор, специјалиста за Ђердап, стратешки важан водени пут.

Своје већ поколебане јединице четничка команда покушавала је тих дана да што пре освежи слањем појачања од око 2000 четника из Млавског корпуса. Четнички официри губили су главе због многих неуспеха.

Командант четничког Делиградског корпуса јавља својој Врховној команди: „Инвазија партизана са Јастребца прекинула је сваки рад на усавршавању организације . . . партизани су стално нападали . . . Ти напади сталног узнемиравања показали су се тактички успешним“. Командант Нишке групе корпуса, разматрајући држање неких јединица Књажевачког корпуса у последњим борбама, у распису командантима четничких бригада констатује 11. јуна 1944. следеће: „Није било једновременог и снажног напада и заједничког рада, већ раштркана борба без плана . . . Зашто да партизани које воде недовршени ђаци и пропалице буду бољи борци и да знају боље да поступају у борби од наших бораца, када код нас има много више и много бољих старешина за борбу. Ово је грех који се не може опростити . . . грех према отаџбини и краљу . . . Сувише је прецењивана снага партизана, зато што су имали неколико баџача, унета је таква паника код наших војника, да су се целе бригаде распале, као мехур, после неколико избачених бомби . . .“.

Немци, који су добијали обавештења о тешким поразима четника, наложили су Команди СДС у Београду да што пре окупи најјаче расположиве снаге и пошаље их у помоћ четничким јединицама у овоме крају. Стога је командант Српске државне страже Боривоје Јонић наредио 6. јуна команданту СДС Нишке области да мобилише све снаге у моравском, алексиначком, нишком и бањском срезу. Овим жандармеријским четама додељене су и јединице СДС из Пожаревца. Припремала се нова акција против Девете бригаде и Нишког одреда. За њихово уништење био је одређен и простор: око села Врела и Кравља, северно од Ниша,

ближе Алексинцу. После четири-пет дана припрема ова нова велика непријатељска акција је почела.

Ударна снага непријатеља састојала се од предратних жандармеријских јединица. Оне су журно пошле на одређени терен. Прва колона жандарма (десна), која је у свом саставу имала Пожаревачки и Моравски одред СДС и Патролно-припремну школу из Ниша, са 400 људи и 11 аутоматских оружја, кренула је 12. јуна из Житковца, преко села Бујмира ка Врелу. У другој жандармској колони (левој) такође са око 400 људи и 14 аутомата, која се истог дана упутила из Алексинца ка Врелу, преко Доњег Крупца, налазили су се неки одреди СДС Моравског округа, Нишка резервна чета, Сврљишки, Нишки и Белопаланачки одред жандарма.

То је било све што је непријатељ у том часу могао да покупи из опустелих жандармеријских касарни.

У Врело су још исог дана после подне стигле обе колоне. Од четничких јединица тамо је већ био пристигао Тимочки корпус, Књажевачки је запосео околне косе, а Нишавски корпус је још раније заузео положаје. Пристизале су једна за другом и бригаде Делиградског и Крајинског четничког корпуса.

Тринаестог јуна главна снага непријатеља — 800 жандарма окупљених из великог села Србије — кренула је према селу Крављу, одакле су Девета бригада и Нишки одред у томе часу већ пошли ка Церју. У штабу бригаде, где су пристигли подаци о непријатељском опкољавању, решено је да се прво нападну делови Нишавског четничког корпуса, који су Деветој бригади угрожавали бокове, а потом да се свом снагом удари на жандарме. После огорченог сукоба Белопаланачка четничка бригада одбачена је ка Лабуковачкој реци, пошто је оставила 30 мртвих (рањен је и њен командант). Потом је потиснута и Сврљишка четничка бригада према селу Попшици. Против ових четничких јединица остављено је само обезбеђење.

Главнина Девете бригаде и Нишког партизанског одреда упутила се потом у сусрет јаким жандармским колонама. Жандарми су ускоро налетели на јаку ватру заседе. Већ у почетку ове за Девету бригаду и Нишки одред једне од тежих битака, Сврљишки одред СДС, који се кретао на челу леве колоне, потпуно је разбијен. Није се могао прибрати ни на прихватном положају. Митраљеска паљба коју су отворили партизански батаљони косила је немилосрдно. Девета бригада и Нишки одред почели су да гоне у стопу жандарме. Они су, бежећи, уз пут бацали оружје и опрему. Нишка чета СДС, која је наступала из сврљишких жандарма у левој колони, почела се, видећи погибију, грозничаво укопавати поред пута Кравље — Врело. За то време партизани су напали и десну колону жандарма у шуми пред Крављем. У току битке прво је потпуно разјурен Моравски одред СДС. И он се, као и Сврљишки у левој колони, налазио на челу жандарма. Сада је у насталој паници и цела десна колона жандарма почела одступати ка Врелу, затим и даље, до Рсовца. Нису се усудили да покушају поновни отпор. Девета бригада и Нишки пар-

тизански одред поново су онда окренули оружје према жандармима из леве колоне, који су се упорно бранили из плитких јарака и ровова. Тек кад су видели неизбежан пораз и погибију, почели су се око 13 часова и они предавати.

У вишечасовној борби жандарми су овом приликом имали око 55 мртвих, 60 заробљених, а близу 200 их се разбежало. Били су у ствари преполовљени. Заплењено је 15 митраљеза и 150 пушака. Бригада и одред имали су 6 мртвих и 15 рањених. После пораза код Кравља жандармске јединице у овом делу Србије нису више представљале озбиљног противника⁹⁾.

Девета бригада и Нишки одред наставили су после подне истог дана борбу против четника из Нишке групе корпуса и потиснули их са околних висова према истоку и југу. Остале четничке снаге нису ни стигле да ступе у борбу. До њих су само допрле вести о новом тешком поразу.

Партизани су у ноћи између 13. и 14. јуна прешли Мораву код Доње Трнове, да приме нове транспорте муниције и сместе бројне рањенике.

У току двадесетпетодневног борава у овом крају Девета бригада и Нишки одред имали су укупно 24 борбе са четницима и жандармима, у којима је задат тежак ударац четничким снагама из неколико корпуса, а потпуно су растројене жандармске јединице са ширег подручја Србије. Сада је Девета бригада бројала преко 500 бораца, а Нишки одред близу 400.

Девета бригада је тих дана због великих успеха, одлуком Главног штаба НОВЈ за Србију, добила назив „ударна“.

Непријатељ је у овим борбама имао око 400 мртвих и више рањених. Број заробљених био је око 600, а цифра оних који су из четничких бригада заувек побегли, попела се на близу 2000. У тим борбама заплењено је око 50 пушкомитраљеза и близу 500 пушака. Бригада и одред су имали 26 мртвих и 59 рањених. Рањене су пренели преко Мораве и сместили у партизанске болнице. Међу погинулима били су и два команданта батаљона.

Жестоки сукоби у току ових 25 дана одликовали су се с једне стране упорношћу одреда и бригаде НОВЈ да разбију непријатељску концентрацију, а са друге стране даноноћним напо-

9. У огпирном извештају команданта СДС нишке области потпуковника М. Станковића (18. јуна 1944), упућеном команданту СДС у Београду, о борби код Кравља и Врела стоји (у изводима):

Јачина комуниста била је око 600 бандита са великим бројем аутоматског оружја (150 — 200 разних модела), тешког и лаког аутоматског оружја, противколских и противавионских митраљеза, машингевера, тешких и лаких бацача са великом количином муниције пренешене товарним коњима. После неколико минута борба је вођена прса у прса, на живот и смрт, местимично растојање од 10 — 20 метара . . . Око 60 наших стражара са неколико официра је заробљено на положају, као и у повлачењу у мањим групама . . . Мишљења сам да би требало одредити из Команде СДС једну иследну комисију која би имала за задатак да ову велику трагедију страже расветли и утврди евентуалну кривицу " одговорност због овог тешког и болног случаја по Српску државну стражу Нишке области и стражаре Моравске области".

рима већих четничких и жандармских јединица да опколе и униште усамљену Девету бригаду и Нишки одред. Период ових борби јединица НОВЈ на терену заглавског, сокобањског и алексиначког среза, означио је важну прекретницу у развијању окупаторских и издајничких снага у тим крајевима. Војнички пораз петоклонаша имао је знатан политички одјек у народу, што се нарочито одразило у бржем пристизању нових бораца у бригаде НОВЈ и раскринкавању четника пред очима и код дела заосталијих сељачких маса. Сада је мобилизација у четничке редове свуда представљала личну несрећу коју је свако избегавао, не бирјући средства.

Са војничке стране ове операције Девете бригаде и Нишког одреда су добро смишљене и остварене, а у Главном штабу Србије оцењене су као изузетно успешне.

Погибија бугарских окупатора код Белог Потока

Врховни штаб НОВЈ донео је 6. јуна 1944. одлуку да се после Двадесет прве и Двадесет друге дивизије формира у Србији и трећа по реду, Двадесет трећа дивизија НОВЈ¹⁰). У њен састав ушле су Девета (550 бораца), Седма („црноотравска“) основана 4. фебруара 1944. у Црној Трави (450 бораца) и Четрнаеста бригада (400 бораца), која је створена на Јастребцу 17. јуна 1944. претежно из састава Нишког партизанског одреда, а после допуњавана углавном борцима из источне Србије. Штабове бригада чинили су — Седма: командант Ђура Секић, заменик команданта Радомир Митровић, политички комесар Ђура Златковић, партијски руководилац Душан Ковачевић и начелник штаба Небојша Анђелић; Девета: командант Јован Кеџман, заменик команданта Живорад Костић, политички комесар Душан Глигоријевић, партијски руководилац Драгољуб Стевановић и начелник штаба Стојан Предић¹¹); Четрнаеста: командант Јован Митић, заменик ко-

10. Двадесетог јуна у 10 часова извршена је у селу Велики Шиљеговац смотра Двадесет треће дивизије. О томе Светислав Миладиновић (н. д.) пише: „Сусрет бораца 9. и 14. бригаде са Црноотравцима био је врло срдачан. Дуго се певало и играло. Око 10 часова постројене су јединице за свечану смотру . . . присуствовали су Десимир Јововић Чича, члан ПК КПЈ за Србију и представници команде места из Кулине. После смотре јединица Радован Петровић прочитао је наредбу Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 27. маја: „... . Формира се III српска дивизија НОВ. У састав ове дивизије улазе VII, IX и XIV нишка народноослободилачка бригада Затим су бригаде извршиле дефиле . . .“.

11. Састав штабова батаљона Девете бригаде сада су чинили (према наЕеденој књизи И. Глигоријевића): Први батаљон — командант Добривоје Божић, заменик Иван Јанковић, политички комесар Недељко Тошовић, помоћник Душан Витас; Други батаљон — командант Крста Радивојевић, заменик Миодраг Цојић, политички комесар Радојина Ђуровић, помоћник Милан Мајсторовић; Трећи батаљон — командант Иван Глигоријевић, заменик Јован Јовановић, политички комесар Жарко Ковачић, помоћник Момчило Вранеш; Четврти батаљон — командант Бранко Милошевић, заменик Милорад Аранђеловић, политички комесар Мирко Петровић.

манданта Радомир Јовичић, политички комесар Војислав Дрљачић, партијски руководиолац Светозар Прибић и начелник штаба Миливоје Дрљевић.

Командант је постао Радован Петровић, дотадашњи начелник штаба у јужноморавској оперативној зони, политички комесар Крста Филиповић, начелник штаба Светислав Татарац, а партијски руководиолац Десимир Јововић, ранији секретар ОК КПЈ Ниш. Задатак дивизије био је да изврши продор у источну Србију и да развије операције против тамошњих немачких, бугарских и четничких снага, створи већу слободну територију и омогући формирање нових јединица НОВЈ.

Дивизија се добро снабдела оружјем и муницијом, нарочито минобацачима, и 19. јуна избила код села Горњи и Доњи ЈБубеш на обалу Мораве. Реку су бранили делови 22. бугарске дивизије. Извршен је стога мањи маневар и Шеснаеста бригада из Топлице везала је у привидном нападу већи део јединица ове бугарске дивизије. Прелазак је извршен код села Доњег Љубеша идуће ноћи, између 20. и 21. јуна, на челу са Деветом бригадом, која је добро познавала терен. Изненађене мање бугарске снаге одбачене су од места прелаза. Бугари су после сматрали да је дивизија прешла Мораву код села Прасковча, близу Алексинца. Бугарска појачања пристигла су тек када су и батаљони из заштитнице Двадесет треће дивизије прешли реку и друм.

Исте те ноћи Девета и Четрнаеста бригада и Први батаљон Седме бригаде напали су у Мозгову и Црном Калу Крајински четнички корпус, истерали га из села и нанели му губитке од 40 мртвих, око 50 рањених и близу 70 заробљених, међу којима и цео штаб Звишке бригаде. Брадати официри дуго нису могли да поверују да заробљивање није „неукусна шала официра из штаба четничког корпуса“.

Четници су се, стално гоњени, повукли према планини Буковику.

Ујутро 22. јуна Двадесет трећа дивизија поново их је напала у реону Буковика. Поред Крајинског четничког корпуса, били су на окупу и донекле реорганизовани Тимочки корпус, делови Млавског, као и Делиградски корпус — укупно 3000 четника. После борбе која је трајала све до 15 часова, четници су се повукли према Сокобањи. Само Хомољска бригада изгубила је у овом сукобу 102 четника. Сокобањска бригада, која је покушавала да заштити повлачење четника, потпуно је разбијена, већина је заробљена или је побегла кућама²¹). Ова бригада практично више није постојала. Четнички команданти, чије се јединице још нису биле опоравиле од удараца које су им у мају и јуну задали Девета бригада и Нишки одред, предузимали су нове мере како би се супротставили наступању Двадесет треће дивизије.

12. О свим борбама четнички командант источне Србије пише 23. јуна 1944: „Лично сам се осведочио, а и из прикупљених података о нашим трупима и непријатељу, да је однос трупа — јачина снага био 1 према 7, тј. да смо ми имали преко четири хиљаде људи а непријатељ 600, што значи да смо их на јуриш могли уништити“.

Нишка група од три корпуса, према наређењу четничког команданта за источну Србију, пошла је ка Сокобањи.

Дивизија се за то време кретала према Књажевцу¹³). Тамо се око рудника Вине било ушанчило близу 2000 четника и жандарма. После борбе која је трајала читав дан (28. јуна) непријатељ је напустио положаје.

Све три бригаде дивизије у даљем покрету изненада су се, 30. јуна ујутру, нашле код Белог Потока пред јаким бункерима. У рововима на Варничком врху налазио се добро утврђен 3. батаљон 63. бугарског пука, од око 500 војника, послати из Ниша. Штаб Двадесет треће дивизије упутио је у правцу напада Седму и Четрнаесту бригаду, а Девета бригада је обезбеђивала бок према оближњим висовима, одакле је очекиван четнички напад. Бугарским трупима је из Књажевца кренуо у помоћ њихов 103. пешадијски пук, ојачан дивизионом артиљерије. Према њему је послат један батаљон Седме бригаде.

Предстојала је борба већих размера. Она је почела у раним јутарњим часовима.

Бугарима је помагала авијација са нишког аеродрома, као и један артиљеријски дивизион. Експлозије бомби и граната измешале су се са пушчаном и митраљеском ватром. Прва два часа владала је потпуна неизвесност. Негде око подне на северну страну бугарског утврђења концентрисана је палба из свих дивизијских минобацача и јаке групе пушкомитраљеза. Из батаљона Црнотраваца јављено је да надире бугарски пук из Књажевца. Тада је, пошто је разбила четничку концентрацију на косама Девице (постојао је заједнички план Бугара и четника да Нишка група корпуса нападне Двадесет и трећу дивизију с леђа, а да јој бугарске трупе задржавају главнину), Девета бригада, после усиљеног марша преко Белог Потока, непрекидно ометана од бугарске авијације, напала из позадине већ пољуљане положаје Бугара.

Непријатељ је у 15 часова био сломљен. После осам сати борбе истакао је белу заставу.

Погинуло им је 205 војника и официра (и командант батаљона), а заробљено 218, од чега 46 рањених, док су се остали разбежали. Трећи батаљон 63. бугарског пука престао је да постоји. Заплењена су 2 минобацача, 8 митраљеза, 19 пушкомитраљеза, 300 пушака и 35 хиљада метака. Двадесет трећа дивизија имала је 15 мртвих и око 45 рањених. То је био један од тешких пораза бугарских окупационих трупа. После завршене битке Девета бригада се поново окренула према четницима, који су као лешинари кружили око, и одбацила их далеко, преко села Скробнице, наневши им нове губитке.

13. Двадесет трећа дивизија НОВЈ је 26/27. јуна у околини Сокобање (Читлук) примила значајну падобранску пошиљку оружја и муниције као и још два члана енглеске војне мисије.

После ове битке са Бугарима Двадесет трећа дивизија је, одлуком Главног штаба НОВЈ за Србију, добила назив „ударна“¹⁴).

Почетком јула 1944. дивизија је преко Галибабинца, Лабукова и Пруговца избила на домак Сокобање. Ту је 5. јула у селу Трубаревцу уништила преко 50 четника, опкољених у школској згради, пошто их је један батаљон Девете бригаде блокирао прецизном ватром из малих реактивних бацача „Џон Бул“¹⁵). Из Ниша су тих дана побегла у партизане и 3 немачка подофицира у камиону са радиостаницом.

Двадесет трећа дивизија примила је код села Читлука групу од око 500 нових бораца, читав организовани одред („Буцин одред“), у чијем се штабу, поред команданта Радомира Јовичића Буце, налазио цео Срески комитет Партије из Бора¹⁶). Исте ноћи савезнички авиони бацили су нову пошиљку оружја, а ненаоружани борци сад су примили оружје и брзо распоређени у сзе три бригаде.

Борба на Буковику

За све то време четници су обављали најопсежније припреме за последњи покушај да спрече продор снага НОВЈ дубље, према Зајечару и Дунаву, и даље ширење слободне територије¹⁷). Дража Михаиловић се најнепосредније ангажовао у овим акцијама. Прво је, да би охрабрио поколебане четничке групације, јавио 4. јула депешом да је „Рачић са 10.000 људи ушао у акцију преко Ибра против партизана који су стигли на Копаоник“, а да је „Кесеровић поправио ситуацију код себе“. Затим је генерала Мирослава Трифуновића, четничког команданта за Србију, упу-

14. Десимир Јововић, партијски руководилац Двадесет треће дивизије, обавештава 3. јула 1944. ПК-а: „До сада, у свим овим борбама, избачено је из строја 78, од којих 28 мртвих, 13 теже рањених, а 15 дуже времена на лечењу. Остали су лако рањени. . .“.

15. Према писању Светислава Миладиновића (н. д.) у борби са четницима код Трубаревца погинуо је и партизан Никола Милић, санитетски референт Другог батаљона Четрнаесте бригаде, који је покушао да извуче смртно рањену Марицу Васиљевић. Цео догађај десио се пред очима Николине мајке и оца, бораца ове бригаде.

16. Приликом повлачења целе партијске организације из Бора у бригаде НОВЈ, у јуну 1944, о чему је одлуку донео Покрајински комитет КПЈ за Србију, у једном привременом партизанском одреду од око 500 нових бораца, на Малом Јастрепцу нашло се и око 150 људи из Бора, махом дотераних логораша и борских омладинаца. Они су чинили „Борску чету“, најбоље наоружану јединицу у одреду који је кретао ка сокобањском терену, да би се улио у бригаде Двадесет треће дивизије НОВЈ. Због присуства у одреду једног броја дојучерашњих четника који су се предали партизанима, „Борска чета“ је у Рибарској Бањи пред сам полазак на пут преко Мораве (а после борбе код Великог Шиљеговца), одлуком штаба одреда разоружала групу сумњивих припадника овог одреда.

17. „Све је предузето да се комунизам у тим крајевима до корена уништи. Гро наших снага креће на тај задатак . . . Дража нас води ка величини и слави . . .“ — јављано је 7. јула 1944. свим четничким корпусима из њихове Команде за Србију.

тио на овај за њих изузетно важан фронт да обједини команду над свим четничким снагама у источној Србији. Генерал Трифунувић, чије је седиште било у околини Параћина, упутио је 17. јула следећи радиограм свим четничким командантима:

„Наређујем најхитнији концентрични покрет ради уништења партизана: Гогоћева група корпуса правцем село Шетка, Ражањ, Алексинац; Тимочки корпус правцем Буковик, село Црни Кал, Алексинац; Великоморавски корпус правцем Буковик, село Мозгово, Алексинац; Крајински корпус правцем село Јошаница, Буковик, село Суботинац, Алексинац; Књажевачки корпус правцем Сокобања, Алексинац; део Нишавског корпуса правцем село Мирановац до села Давидовац; део Чегарског корпуса село Каменица до села Кравље; најтешња веза са суседима; три пута дневно извештавати о ситуацији . . .”.

Истог дана, 17. јула, четнички генерал интервенисао је код генерала Балаткова, команданта 22. бугарске дивизије у Нишу, да „одмах рашчисти ситуацију у источној Србији”. Делегат четничке Врховне команде пуковник Радојевић тражио је одобрење Драже Михаиловића да се у овом крају „у низу села примене немилосрдна средства, макар и по цену њиховог уништења, ради одстрањивања комунистичког утицаја . . .”.

Командант Осме групе јуришних корпуса ДМ Велимир Пилетић наредио је 7. јула стварање „НАЧИ” одреда („национално чишћење”) са задатком да путем лукавства ликвидирају оне људе који су „на територији среза Бањског војсци давали погрешне податке и за леђима мучки нападали”. Пилетић је у истој наредби инсистирао на даљој сарадњи са Немцима и Бугарима: „На терену се у срезу од јутрос налазе Немци и Бугари. Преко наших људи указивати тачно мете где се комунисти крећу и налазе. Крећати се за Немцима или Бугарима и искористити њихове успехе у прикупљању оружја или муниције. Најгоре би било за општу ствар ако би ма ко отворио ватру на Немце или Бугаре. Овај би покварио целу ствар за уништење комуниста”. У новој наредби од 11. јула Пилетић је истицао: „У случају да окупаторски авиони дејствују на комунисте, наше трупе и линије биће обележене белим платном . . .”. А 16. јула Пилетић покушава да утиче на шефа енглеске војне мисије при Двадесет трећој дивизији НОВЈ шаљући му писмо као „командант операције Југословенске војске у отаџбини за разарање анархистичко-комунистичких банди код које сте ви упућени као делегат највеће силе на свету — Велике Британије”¹⁸).

18. Енглески официр Сенди Гленд је ово четничко писмо сместа предао штабу Двадесет треће дивизије.

У писму Пилетић оптужује све: партизана, Немце, Енглеze, Русе, за судбину која је задесила четнике, а завршава га овако: „У нади да ћете доћи до истине срдчно вас поздравља Вас као и Ваше колеге Ђенералштабни потпуковник Велимир Пилетић. На знање! Ако будете у опасности јавите се овим писмом у ма ком селу, ма ком сељаку, да вашу делегацију доведе у везу са југословенском војском, односно са мном. Евенуални одговор можете послати преко ма ког трговца или чиновника у Бољевцу или Сокобањи”. На крају је додао: „Преведено на енглески и упу-

Немци су били забринути због тешког положаја на фронтовима. У овом делу Србије била је јако угрожена њихова најважнија комуникација долином Мораве, а сада и за ратну привреду значајни рудници, водени пут на Дунаву, па и позадина фронта према Румунији и Црвеној армији. Зато су, уз ангажовање свих расположивих четничких снага, 22. и 25. бугарске дивизије, преосталих одреда СДС и Љотићеваца, бацили на фронт према Двadesет трећој дивизији и делове својих јединица које су обезбеђивале руднике.

У међувремену Седма и Четрнаеста бригада Двadesет треће дивизије почеле су у појединачним нападима да онемогућавају непријатељску концентрацију код Буковика. Тако су 17. и 18. јула око села Мужинца, Врмце и Шарбановца нападе колоне Књажевачког, Млавског и Крајинског корпуса четника, који су се кретали ка Буковику, на утврђени положај. Опкољена заштитница ове велике групе — Књажевачки корпус — успела је да се пробије пошто је жртвовала једну целу бригаду¹⁹). Велики број силом мобилисаних сељака предавао се партизанима²⁰).

Штаб Двadesет треће дивизије послао је у то време Девету бригаду према Тимоку са задатком да тамо оперише и развуче непријатељску концентрацију.

Увече 21. јула Седма и Четрнаеста бригада дивизије биле су у Влашком Пољу и Рујишту, а Девета је стигла до Зубетинца. Делови Девете бригаде наишли су на претходнице делова 22. бугарске дивизије, који су са артиљеријом наступали од Књажевца. Истовремено је једна комбинована немачко-бугарска колона нападала од Бољевца положаје Седме и Четрнаесте бригаде. Дугачка аутоколона Бугара примицала се фронту довозећи муницију. Девета бригада, која је била најближа, одмах је прекинула покрет ка Тимоку, нападала моторизовану колону и тако непријатељу онемогућила дотурање муниције. Уништена су у борби четири камиона пуна муниције и намирница. Четнички командант Пилетић је 23. јула наређивао својим корпусима: „Требало би издејствовати да окупатор нападне комунисте са општим правцем Лисац — с. Јошаница . . . План ће потпуковник Јовановић сервисирати окупатору, што ћу и ја настати да се учини преко капетана Андрића из Сокобање.”

Седма и Четрнаеста бригада држале су положаје на Слемени, који су већ нападали и Немци и Бугари. Бугарска артиљерија заузимала је положаје на Крстатцу, а бугарске снаге из Књажевца пеле су се на брдо Тумбу.

Беоенгелеском делегату код комуниста на дан 16. VII. Курир пошао да их тражи, В. П.”.

19. Командант Крајинског четничког корпуса В. Пилетић (који је обједињавао снаге више корпуса у овим борбама са дивизијом НОВЈ) пише 18. јула: „Изгубио сам 10 аутоматских оружја . . . Тимочка бригада је потпуно разбијена . . .”. Генерал Трифуновић, командант Србије, шаље 19. јула Пилетићу депешу: „Паничаре и кукавице стрељајте, почев од старешина. Није требало олош водити, већ борбе . . .”.

20. Цео један батаљон Вољевачке четничке бригаде, прешао је тада на страни партизана.

Четници су у међувремену успели да на Буковику и око њега окупе већи део својих снага. Великоморавска група корпуса, Иванковачки, Варварински и Ресавски корпус, са 2000 четника махом активних, стигли су 19. јула. Тимочки корпус са 500 и Крајински корпус са око 2000 људи заузимали су свој положај. Делиградски корпус са 500 и Млавски корпус од близу 1000 четника, приспели су још раније, а у покрету су се налазили Књажевачки, Чегарски и Нишавски четнички корпус. На положајима по Буковику четници су изградили стрелачке заклоне са пуним профилом и бункере од земље, дрвета и камена за митраљеска гнезда. Иза првог положаја налазио се прихватни, резервни, положај, где су подигли посебне земунице и бункере²¹).

У току 23. јула Седма и Четрнаеста бригада пришле су свим близу Буковику и у акцијама патрола успеле да провере податке о броју прикупљених четника на Буковику. Приспело их је било већ око 6000, делом још и без оружја.

Штаб Двадесет треће дивизије донео је стога одлуку да се четници што пре нападну.

Ујутру 24. јула Четрнаеста бригада кренула је према Буковој пољани, а Седма лево, у правцу Бељевине. Тежиште напада управљено је према левом непријатељском крилу, ка Великом врху. Већ први сукоб наговештавао је жесток окршај. Четници су се огорчено супротставили свим нападима. Пролазили су часови у наизменичним јуришима и маневрима. Битка се развукла на читав дан. Нико и поред свих напора није могао постићи неку одлучнију превагу. Штаб Двадесет треће дивизије већ је јавио радиограмом Деветој бригади да и она požури из Тимока. За четничким митраљезима били су претежно официри, а бугарска артиљерија им је издашно помагала. Неколико пута долазило је до борби прса у прса, и борци двеју бригада Народноослободилачке војске узалудно су јуришали на добро утврђене и браћене четничке положаје. Око 15 часова у обе бригаде већ је било 30 мртвих и близу 50 рањених. Погинуо је и партијски руководилац Четрнаесте бригаде Светозар Прибић. Највеће губитке имао је Други батаљон Четрнаесте бригаде, који је практично остао без руководиоца људи.

Четнинима су тада почела да пристижу нова појачања. Неке четничке групе извођене су на положаје са војном музиком која је непрестано свирала. Штаб дивизије наредио је евакуаци-

21. У књизи пуковника Петра Вишњића „Продор Народноослободилачке војске у источну Србију“ (Зајечар, 1985), о четничком утврђењу на Буковику стоји:

„Приликом организовања одбране на Буковику четници су за четри дана, без тешкоћа и икаквог узмимиравања, на главном положају и по дубини одбрамбеног појаса изградили добар систем одбране по водним и четним отпорним тачкама и батаљонским чворовима . . . Такође су изграђени и бункери од земље, камена и дрвета за аутоматска оруђа и послугу, као и склоништа за одмор људства, а позади резервног положаја још и склоништа за резерве. Само земљиште било је погодно за организовање одбране, како на предњем крају одбране тако и по дубини, јер је омогућавало успостављање тзв. вишеспратне ватре . . . Сви елементи савремене одбране ишли су у прилог четницима . . .“.

ју рањеника са терена. Почела је огорчена борба за сваки метар. Четнички официри, забарикадирани, са по стотинак ручних граната, бацали су из бункера бомбу за бомбом. Партизански борци на положајима, сазнавши да се припрема повлачење рањеника, донели су тада одлуку да изврше још један општи јуриш. Око 18 часова, освојен је у снажном налету један од доминирајућих висова (Говеђи врх), и тиме је поколебано лево крило непријатељске одбране. У томе је предњачио Други батаљон Четрнаесте бригаде са члановима штаба бригаде и дивизије. У борбу је уведена и дивизијска резерва — Трећи батаљон Седме бригаде.

Борба се затим пренела на главни положај и четници су почели да губе бункер за бункером. Ухватила их је паника. Борци Седме и Четрнаесте бригаде у снажном јуришу, понети успехом, протерали су четнике са главног положаја и избили готово истовремено на резервни положај, где се непријатељ кратко задржао, да би наставио бекство према планини Рожњу. Уз пут су неке усамљене четничке групе сачекивали и заробљавали сељаци из околних села²²).

После битке установљено је да су четници имали око 260 мртвих, преко 300 рањених, док их је 50 заробљено. Погинули су мајор Терзић, начелник штаба Великоморавске групе корпуса, као и командант Ресавског корпуса мајор Ивовић. Заплењено је 5 минобацача, 4 противавионска митраљеза, 6 тешких митраљеза, 20 пушкомитраљеза, 300 пушака и велика количина хране и пигарета из немачких магацина. У Двадесет трећој дивизији жртве су такође биле велике: пала су 43 борца, а 63 су рањена. Међу њима и партијски руководиоца Четрнаесте бригаде, 2 политичка комесара батаљона исте бригаде, 6 командира чета и 2 четна комесара. Погинули борци су сахрањени, а неке је однела родбина. У току ноћи дивизија је кренула према Рожњу, где је народ из села у подножју Буковика срдечно дочекао борце, доносећи им колима храну и понуде. Бугарска артиљерија је сутрадан тукла по Буковiku напуштене положаје дивизије, а бугарске трупе претресале су терен.

Партијски руководиоца Двадесет треће дивизије НОВЈ послао је 25. јула 1944. извештај ПК-у КПЈ за Србију о овој борби: „... На Буковiku су нас дочекали моравски корпуси који су се били утврдили јако, читава утврђења и стратешки тако постављено да смо ми морали ударити ради опстанка, али да смо знали да су се тако утврдили заобишли би их, да се тучемо на терену где би се сусрели и лакше би се обрачунали. Овде смо имали тешку борбу какву нисмо имали ни са Бугарима, јер су просечно имали по 20 бомби сваки, а имали су бункере. Борба је трајала од 8 изјутра до 9 увече и била је на живот и смрт. У једном моменту

22. У извештају штаба Тимочког четничког корпуса од 5. августа 1944. стоји: „Цео терен препуштен је судбини и партизанима . . . У борбама код Буковика и Слемена из појединих села као из: Мозгова, Црног Кала, Трубаревца, Врбовца, Милушница и Читлука сељаци су активно и са пушкама учествовали у борбама против нас, на страни партизана, чак пуцали из кућа на наше јединице . . .“.

смо били у сасвим критичној ситуацији и озбиљној. Схватили смо ситуацију да ако попустимо онда нам нема опстанка. То су схватили и штабови бригада и млади партијци и поставили су бити или не бити. Јуришали су и искакали пред кише бомби у бункере и клали се и убијали, и у последњем моменту су на тај начин потисли (непријатеља) и растерали. У тој борби имали смо тешке губитке: око 50 рањених, све од бомби, 15 — 20 мртвих. Још не знамо тачно. Из 14. бригаде погинуло је око 8 руководиоца, међу којима и заменик политкома бригаде. Писаћу касније опширније о херојству младих бораца и команданата 14. бригаде који су спасли судбоносну ситуацију. Жртве ћемо овде дати, али ћемо дати више ако попустимо . . .".

Акција Ресавске и Параћинске четничке бригаде да 29. јула одбаце неке делове Двадесет треће дивизије близу Горње Мутнице, завршила се погибијом 12 четника. Четнички команданти покушали су и 30. јула да са преосталим јединицама из корпуса, које су се повукле из битке на Буковику (око 3000 људи), изненаде код Кривог Вира делове Двадесет треће дивизије, али су се после дуже борбе морали повући, оставивши око 50 мртвих и заробљених.

За време ових борби Седме и Четрнаесте бригаде, Девета ударна бригада, пошто је код Влашког Поља разбила бугарску колону аутомобила, кренула је преко Тупижнитде ка долини Тимока. Две групе од по 70 — 80 бораца — Тимочки и Бољевачки батаљон — биле су раније издвојене из бригаде са задатком да оперишу претежно у та два среза. Двадесет петог јула Девета бригада је код села Малог Извора, на друму између Књажевца и Зајечара, ушла у борбу са јачим немачко-бугарским снагама, приспелим из Зајечара. Бригада је успела да сатера непријатеља уз реку, а после доласка немачког оклопног воза и авијације борба је настављена још већом жестином. Немци су се на крају повукли, као и Бугари, а делови Српске државне страже последњи су напустили борбу.

После ове борбе Девета бригада, заједно са Тимочким батаљоном, напала је Књажевачки четнички корпус који није стигао да учествује у борби на Буковику. Напад је извршен код села Равне, где су четници преваром, ложећи ватре у облику петокраке звезде, примили авионску пошиљку оружја намењену дивизији НОВЈ. Два четничка батаљона од 200 људи из Друге књажевачке бригаде предали су се под оружјем, на челу са командантима, без отпора. Код Каличине и Валеваца, где је и избачена авионска пошиљка, Девета бригада је растерала Сврљишку четничку бригаду и штаб корпуса, повративши део оружја из овог авионоског транспорта који је стигао из СССР-а.

После битке на Буковику четници нису више представљали озбиљнијег противника у овом делу Србије²³). Већина четника, присилно мобилисана, није била расположена за борбу против бораца НОВЈ. А на челу водова, чета, батаљона и бригада Два-

десет треће дивизије стајали су прекаљеи војници, који су током оружане борбе стекли велико војничко искуство. Четнички команданти нису могли да сагледају те чињенице.

Да би некако принудили силом мобилисане да се више ангажују у борби, четнички штабови су почели да формирају при јединицама и преке судове, који су стрељали бегунце. Командант групе „јуришних корпуса“ ишао је дотле да је наредио „да се од већ избеглих четника који нису осуђени формирају дисциплинске чете, које ће без оружја бити употребљене у борби наступајући испред стрељачког строја, с тим да се позади њих стави потребно људство са оружјем које ће отворати ватру у случају бекства или пребегавања непријатељу“²⁴).

После борбе на Буковику четнички официри су се жалили команданту Србије да „нико неће да се бори“, да „људство бежи из својих јединица кућама“, да га „нико више не може да задржи“, и да им „прети опасност да остану сами . . .“²⁵).

Крајем јула 1944. четници су предузели и последњу меру: сваки од раније образованих, такзованих „јуришних“, најодабранијих, четничких корпуса, морао је из својих редова издвојити батаљон од 100 најпоузданијих људи, обично жандарма, подофицира и црнотројкаша, са што више аутоматског оружја, да би се од Крајинског, Млавског, Тимочког, Књажевачког, Делиградског и Великоморавског „јуришног батаљона“, формирао „комбиновани јуришни корпус“ од 700 људи, са командантом мајором Бором Станисављевићем. На тај начин четници су покушали да спасу бар „кадровски састав“ својих јединица. У доцнијим борбама разбијен је и овај корпус, а његов командант је погинуо.

24. Командант Тимочког корпуса је у насталом безнађу покушао да „мотивише“ најокорелије четнике расписом бригадама, у коме захтева да се свим четницима саопшти: „Ко убије партизана, награда 1000 динара, ко зароби партизана награда 2000 динара, ко зароби пушкомитраљез, митраљез, награда 5000 динара, ко зароби баџач награда је златна фунта, ко зароби партизанку . . . награда 10.000 динара“.

25. Четнички командант Тимочког корпуса потпуковник Љуба Јовановић у извештају од 5. августа 1944. упућеном Дражи Михаиловићу, „о борбама са партизанима од 25. маја ове године па до данас“ каже:

„На дан 25. маја извршен покрет из Крајинског среза . . . Још при доласку у Бањски срез изгубили смо потпуно оријентацију са ситуацијом на терену . . . Командант Делиградског корпуса мајор Петровић је за време борбе седео у кафани и слушао борбу . . . У току 8. јуна (прва борба на Буковику) . . . наши губици 65 мртвих и око 100 лакше и теже рањених, а код партизана може се рећи да су десетковани . . . Командант Делиградског корпуса стално је био са својим штабом у Сокобањи, где се водио живот као пре овог рата, старешине и војници шетали су са девојкама и женама на корзоу, пили вино по кафанама, становали по вилама . . . 17. јула добијени су подаци да се партизани налазе на Скоки и Казујем гробу . . . 20. јула у 7 часова почиње борба са 7. и 14. партизанском бригадом која је трајала читав дан несмањеном жестином . . . Крајински корпус повукао се око 17 часова . . . око 20 часова Тимочки корпус врши противнапад и јуриш са усклицима: „Живео краљ Петар II“! Живео Дража Михаиловић!“ . . . Борба је прекинута у 21 час, а потом се корпус повукао за Сувају . . . После борбе Млавски корпус се прикупљао два дана иза Бољевца . . . Људство Млавског и Крајинског корпуса морално онеспособљено за борбу . . .“.

При коначном повлачењу четника према западној Србији официри су из читавог овог краја успели да уместо 10 — 12 хиљада, извуку једва неколико стотина жандарма, подофицира и црнотројкаша²⁶).

Ослобођење Бољевца, Сокобање, Сврљига и Књажевца

После разбијања четника Двадесет трећа дивизија кренула је ка градовима.

Девета и Седма бригада заузеле су 12. августа Бољевац, где је у згради гимназије било забарикадирано око 70 жандарма. Они су пружали огорчен отпор готово два дана и предали су се тек када је школа почела да гори. Том приликом је ухваћен зајечарски окружни начелник Војислав Николић, познати зликовац, који се затекао у овом месту, приликом инспекције. Он је био један од најревноснијих немачких слугу и организатор многих убистава, хапшења и малтретирања присталица народноослободилачког покрета. Одмах по хватању осуђен је и стрељан.

Грађани Бољевца дочекали су ослободиоце, међу којима је било и учесника уласка партизана у ову варошицу 1941. године. Девета бригада је у борби изгубила неколико бораца, од којих је један био Крста Радивојевић. Био је то шести погинули командант батаљона за последњих неколико месеци. Погинуо је и Милорад Ранђеловић, заменик команданта Четвртог батаљона.

Убрзо је, 14. августа, ослобођена и Сокобања. Без борбе. Четници и жандарми СДС побегли су испред Четрнаесте бригаде у Алексинац. Готово цела дивизија НОВЈ прикупила се у ослобођеном граду. По први пут после толико времена борци су се нашли у вароши која више није губила слободу. Купали су се, шишали, фотографисали, ишли у посластичарнице . . . У вароши око које су од 1941. само обилазили, изузев оног ноћног упада у пролеће 1942. године. Почело је стварање и позадинских органа: команде подручја, команде места, а на Озрену је отворена и партизанска болница²⁷). Савезнички авионски транспорти били су све чешћи²⁸).

26. Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију, истичући да су „Дража Михајловић и Недић слуге Хитлера“, упутио је 26. августа 1944. наређење четницима Драже Михаиловића: „... да се прикључите Народноослободилачкој војсци и под нашим руководством поведете борбу против непријатеља нашег народа за слободу и спас земље. Не учините ли то, сутра ће већ бити касно“.

27. Један број партизана — тешких рањеника пребачен је са сокобањског терена авионом у Италију.

28. Пријем ваздушних транспорта био је догађај за борце. Прва пошиљка у овом крају бачена је падобранима у јулу 1944. код села Читлука, у близини Сокобање, али послата је само одећа и ципеле, без оружја. Доцније је почело стизати и оружје, махом врло добри пушкомитраљези „Бренгали“, реактивни бацачи „Дон Бул“, противтенковске пушке, мале ручне машинке и друго. Обично су око круга оивиченог запаљеном ватром прво дуже времена зујали авиони, а онда су, уверивши се у тачне

У штаб Двадесет треће дивизије упућена је тих дана мања група руководилаца из дивизија Оперативне групе Врховног штаба, које су продрле преко Копаоника из правца Црне Горе и Босне. Тимочка крајина дочекала је најсрдачније пролетере о којима су људи толико слушали током месеци и година рата. Командант дивизије сада је постао потпуковник Миладин Ивановић, а политички комесар Радисав Недељковић. Секретар дивизијског партијског комитета био је Бранко Поповић, а чланови Радисав Недељковић, Мирко Петровић, Душан Ковачевић и Драгољуб Стевановић — сви (изузев комесара дивизије) борци некадашњег Зајечарског партизанског одреда. У штабовима бригада није било већих промена.

Тих дана, 13. августа, на терен око Сокобање стигла је под командом потпуковника Радивоја Јовановића (заменик мајор Урош Кукољ, политички комесар Радослав Јовановић, начелник штаба мајор Драгослав Петровић) и Двадесет пета српска дивизија у којој су се налазиле Шеснаеста, Осамнаеста и Деведнаеста бригада²⁹).

Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију чији је командант постао Коча Поповић, дотадашњи командант Првог пролетерског корпуса НОВЈ, упутио је 29. августа поруку Двадесет трећој дивизији да се приближи Нишу, јер „постоји могућност заузимања овог града“. Све три бригаде кренуле су стога истог дана према југу. Када је дивизија избила на висове изнад Ниша, савезничка авијација је управо нападала овај велики саобраћајни чвор.

сигнале, ниско надлетали велики транспортери и избацивали стотине шарених падобрана са тежим пошлицама. Думбарали су наоколо лаки денкови са униформама, бацане чокуле, а полако су планирали огромни свиленци падобрани са дугуљастим гвозденим ваљцима пуним оружја. Сељачка кола би у току ноћи све то превукла до безбеднијег места. „Жути“ падобран са личном пошлицом за Енглеze употпуњавао би комору војне мисије.

29. Двадесет пета српска дивизија Народноослободилачке војске (НОВЈ) формирана је 21. јуна 1944. у селу Товрљану (Јабланица), на основу наредбе бр. 28 Главног штаба НОВ и ПОЈ Србије. На дан формирања сачињавале су је 16, 18. и 19. српска народноослободилачка бригада и приштапска јединица дивизије. ЈБудство је „регрутовано“ из партизанских одреда и територијалних јединица команди места и подручја из јужне Србије са простора Топлице, Јабланице и Расине. Укупно се радило о 3000 наоружаних људи“. (према књизи Милојике Пантелића „25. дивизија“, ВИЗ, Београд, 1977).

Када је 25. дивизија стигла до Бољевца, њен штаб је у извештају Главног штабу од 30. августа 1944. овако оценио тренутно стање:

„... Са прикупљеном Осамнаестом и Шеснаестом бригадом предузели смо напад у току ноћи 26. и 27. августа, око три часа, са главнином снага на сектору Карауле где се налазила главнина непријатељских снага... Само на положају Караула нађено је 40 лешева, међу којима добар део чупаваца, са једним командантом бригаде. Четници су гоњени једним делом снага преко Тимока. У то време стигли су Немци, белогардејци и љотићевци у јачини од 800 — 1000 војника и извршили напад на целом фронту... Један батаљон Осамнаесте бригаде тукао се кундацима са Немцима... Четници су имали око 130 мртвих, 35 заробљених а Немци око 20 мртвих. Наши губици: Осамнаеста бригада — 6 мртвих и 18 рањених, од којих 2 теже; Шеснаеста бригада — 3 мртва и 6 рањених; Двадесета бригада — 6 мртвих и 8 рањених...“.

Становништво града разбежало се по околним селима. Покушан је контакт са гарнизомом Бугара из Ниша. Група њихових преговараца вратила се необављена посла: Бугари су и даље одбијали да окрену оружје против Немаца³⁰). Двадесет трећа дивизија НОВЈ је у то време већ имала преко 2000 бораца. Батаљони НОВЈ наставили су да нападају и разоружавају околне бугарске посаде. У сукобима са Немцима око Ниша највише успеха имала је Четрнаеста бригада.

У похвали штаба Двадесет треће дивизије од 2. септембра Трећем батаљону Четрнаесте бригаде, који је после неуспелих преговора са бугарском посадом у Палилули извршио напад и разјурио Бугаре (54 их се предало), стајало је између осталог: „Бугарима је потребно понудити приступ и стављање под нашу команду . . . или предају оружја нама. Не прихвате ли те понуде, нужна је оружана интервенција . . .”.

Ускоро је Главни штаб НОВЈ за Србију радиограмом обавестио Двадесет трећу дивизију „да крене према Дунаву и ликвидира успутне непријатељске гарнизоне”. Црвена армија је у то време, потискујући Немце, доспела у Румунију, а савезници су, пошто су отворили други фронт, већ продирали у окупирану Европу. Према овој наредби Главног штаба, читава Двадесет трећа дивизија почела се у почетку септембра пробијати друмом и пругом од Ниша ка Књажевцу.

У наредби коју је поводом нове ситуације штаб Двадесет треће дивизије упутио 3. септембра 1944. штабовима својих бригада стоји између осталог:

„У вези ситуације у свету, која се врло повољно развија, у вези тога што се Црвена Армија сваког дана све више приближава нама, то очекујемо да ће се кроз који дан Црвена Армија наћи у непосредној близини нас, покрети наше дивизије морају бити усмерени ка северу. Но, како се на нашем правцу кретања налазе у извесним местима непријатељски гарнизони и мање непријатељске посаде, то је пожељно да се исти по могућности ликвидирају, како би за собом остављали чисту територију, где би могли повољније и шире извршити мобилизацију, како за попуну наших, тако и за стварање нових јединица. У том циљу улази у обзир и ликвидација непријатељског гарнизона у Књажевцу

Пре тога је, 2. септембра 1944, дивизија ушла у Сврљиг. Ту је капитулирао обесхрабрани бугарски гарнизон. Заробљено

30. Командант Југоистока генерал — фелдмаршал фон Вајкс у строго поверљивој заповести од 29. августа 1944. команданту групе армије „Е” истиче: „Исподање Румуније и политички продор савезника у Бугарску ставља наше војно вођство у нову ситуацију . . . треба да очекујемо: а) повлачење I бугарског окупационог корпуса из Србије . . . е) евакуацију Македоније или пак држање овог подручја посебним совјетско-руским упутствима . . . и као базу совјетске превласти на подручју југоистока . . .”.

је 178 бугарских војника и заплена једна хаубица. Народ овога краја, наклоњен партизанима у данима устанка, засипао је цвећем бригаде НОВЈ. „Сврљишка брда и Врх зелени ...“ — легендарни предео партизанских борби из 1941. и 1942. године, остајали су далеко изван главних праваца куда су ослободиоци наступали.

Четвртог септембра Седма и Девета бригада ушле су у Књажевац, из кога су Немци побегли према Зајечару, а Бугари ка Пироту. Последње групе деморалисаних четника из Књажевачког и Тимочког корпуса повукле су се са Немцима, пошто су на брзину промарширале кроз Књажевац³¹). Одмах по уласку јединица НОВЈ грађани су у великом броју приступили Деветој бригади, нарочито њеном Четвртом батаљону којим је командовао књажевачки радник Бранко Милошевић Металац, борац малог Заглавско-тимочког партизанског одреда из августа 1941. године.

Књажевац, који је у току целог рата помагао партизанима, имао је сада прилику да у својим домовима топло дочека целу дивизију Народноослободилачке војске. Зором су бригаде наставиле да прогоне непријатеља према Зајечару³²). Пролазећи кроз среско место Андрејевац стари партизани су се подсећали на подвиге хероја Милуна Минића из 1941. године.

Дивизију, која је пролазила кроз партизанска села у Тимоку, дочекивао је читав народ. Жене, деца и старци излазили су из кућа и силазили на друм којим су се кретале дугачке колоне батаљона. Млађи су се листом јављали да попуне редове бораца. Мајке палих партизана из тимочких села, са црним шамијама, излазиле су са сузама у очима да поздраве народну војску; стари „солунци“ из некадашње Тимочке дивизије загледали су оружје младих бораца ..

31. О уласку четника у Књажевац 3. септембра 1944. у књизи Милоша Крстића „Тимок и Заглавак у рату и револуцији 1943—1945“ (Књажевац 1986) стоји и следеће:

„Немци су отишли ка Зајечару, Бугари ка Пироту. Тада је у Књажевац ушао као „ослободилац“ Књажевачки четнички корпус . . . Нешто иза 8 часова на трг су почеле да пристижу четничке јединице . . . На челу прве колоне јахао је на коњу командант корпуса капетан Божа Миладиновић . . . После отпеване „свечане песме“ и овација Дражи Михаиловићу и краљу, капетан Божа Миладиновић је одржао говор у смислу „Књажевачки корпус је добио од Врховне команде један неодложан специјални задатак, због кога мора привремено да напусти свој терен . . . , када ће се обрачунати са 100 — 200 комуниста у Књажевцу . . .“. Корпус је после хвалисавог говора свог команданта кренуо на железничку станицу . . . укрцао у вагоне и отпутовао ка Зајечару . . . Књажевачки корпус је у борбама око Зајечара и код Грљана доживео потпуни слом“.

32. За команданта места у Књажевцу одређен је Славко Јоцић, један од команданата батаљона у Седмој бригади. Књажевац је био слободан само пар дана, јер су Немци надирући снагама 1. брдске дивизије према Дунаву, поново заузели ову варош.

Пред дивизијама НОВЈ и њиховом надирању према северу сада се нашао јак противник: Немци. Они су припремили мере за отпор³³).

33. Према наређењу немачког команданта Југоистока Ханса Густава Фелбера, од 7. септембра 1944. реч је била о следећим немачким мерама:

„... Несигурно држање Бугара, непријатељске акције од стране Румуна и већ најављени покрети руских јединица преко Крајове у правцу Гвоздених врата приморавају на предузимање нарочитих мера на источној граници. . . 1. брдска дивизија генерал лајтнајта Штетнер, витез од Грабенхофена — потчињена непосредно војноуправном команданту Југоистока — брани сектор Клисуре, 45 км ј. и. од Лесковца — тамо наслон на 2. оклопну армију преко Беле Паланке, отприлике у потезу српско-бугарске границе, до линије Дебела планина — Подгорац — Зајечар — Видин . . .

У одбрани Дунава потребна је уска сарадња са Дунавском флотилом и инспектором службе за вађење мина. Треба формирати борбену групу „Фишер“ (седиште штаба Паланка). Потчињени: командант одбране Бора, група полицијског потпуковника Заупеа, коју је формирао у Прахову адмирал Циб. Група „Ре“. Командант одбране Гвоздених врата дуж јужне границе Дунава. 4. пук Српског добровољачког корпуса у Пожаревцу — углавном на употребу у циљу обезбеђења дотурних друмова Петровац (на Млави) — Жагубица — Зајечар. Задатак: одбрана сектора Тимока до ушћа, и Дунава до Текије, као и садејство у затварању северног друма долине полазећи од јужне обале...“.